

Світлана Куцепал

КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — сучасна французька філософія, соціальна філософія.

ІДЕНТИЧНІСТЬ МОДЕРНА ТА ПОСТМОДЕРНА

Однією з наскрізних тем філософії минулого століття можна вважати аналіз структур особистості та тих засад її буття, навколо яких вибудовується уся система світосприйняття та світорозуміння особистості. Якщо попередня західноєвропейська філософія, базуючись на картезіансько-кантівській традиції розуміння сутності людини як здатності до самочинного існування та користування власним розумом, зосереджувалася на аналізі, розкритті та осмисленні духовного життя людини, проникненні у внутрішній світ особистості, то філософські пошуки минулого століття призвели до усвідомлення неможливості відтворити образ світу, гармонійного та позбавленого протиріч, через його проекцію у свідомість Я, наслідком чого стає зруйнування міфологеми непохитного та самототожнього Абсолюту.

Сучасний стан суспільства характеризується збільшенням кризових явищ та тенденцій, девальвацією традиційних цінностей, різкою зміною темпів життя, значним розмежуванням поколінь, прискоренням процесів відчуження тощо, лише категорії ідентичності дозволяють зрозуміти дійсність, назвати самих себе та інших у змінному світі, визначити своє місце та місце інших як в суспільстві, так і в світі.

Саме тому 90-ті роки минулого століття у царині соціально-філософського та соціально-політичного дискурсу позначені активним вивченням та аналізом теми ідентичності. Достатньо звернутися до часопису «Вопросы философии» за 1994 рік, щоб переконалися у надзвичайній популярності заявленої проблематики. Російськомовний читач отримує змогу ознайомитися з концепцією літературно-художньої ідентичності П.Рікера, дізнатися про індивідуальну та колективну ідентичність у потрактуванні В.Хесле, вивчити ідентичність як процес індивідуалізації, що складається історично (Г.Люббе) [1; 2; 3]. Таким чином, ідентичність перетворюється на своєрідну призму, крізь яку розглядаються, оцінюються, вивчаються події та риси сучасного життя соціуму та окремого індивіда.

Звернення до проблем ідентичності виправдане і в методологічному плані, оскільки в умовах глобалізації, тотальної переоцінки цінностей, граїзації та симуляції, коли ніякі сенси не визнаються беззаперечними, необхідне звернення до тих феноменів, що дозволять сучасній людині почуватися безпечно та комфортно на будь-якому рівні суспільного життя.

Мета пропонованої статті: розкрити сутність модерного та постмодерного тлумачення ідентичності, показати спадковість та відмінність підходів до пояснення сутності цього феномену в епоху модерну та постмодерну.

«Сучасні наука та філософія не мають виразної антропоцентричної зорієнтованості, оскільки саме поняття людини вже не є цілісним, а розпадається на множину складників. Про це влучно зауважував М.Гайдеггер у «Листі про гуманізм», коли вказував на неможливість віднайдення справжньої людини у світі сущого, на рівні об'єктності, адже сутність людини не у її видовій відокремленості від інших живих істот, а у наявності особистісного буття, здатності до самозасвідчення та самоздійснення власної ідентичності. У «Бутті та часі» Гайдеггер уводить поняття Dasein, що позначає не особистість саму по собі, а буттєві обставини, завдяки яким стає можливим її існування. Шлях становлення особистості, на думку М. Гайдеггера, пролягає виключно через убачання можливості себе та самочинне становлення собою. У такому ракурсі ідентичність постає проявом взаємодії з Іншим, визначальним чинником людських стосунків. Саме тому сучасні наука та філософія існують у «контексті повсякденності», який характеризується множиною одномоментних обставин, що постійно змінюються, а тому не встигають сформулювати стійку індивідуальність, наслідком цього стає втрата можливості

досягнення істини, але саме на основі таких моментів позитивності і відбувається засвідчення особистої ідентичності.

Домінуючою філософською і науковою парадигмою стає «посткласична». У царині філософії остання характеризується відмовою від загальних положень (гранднаративів у термінології Ж.-Ф.Ліотара), визнаючи їх релятивними та плінними. Посткласична філософія основним предметом вивчення обирає соціогуманітарну проблематику, звідси надзвичайна увага до психології, соціології, мовознавства тощо. Як писав М.Бахтін: «Будь-яке слово виражає «одного» у відношенні до «іншого». У слові Я оформлює себе з точки зору іншого, у кінцевому рахунку, себе з точки зору свого колективу» [4, с.102]. Наслідком цього стає широке використання метафор, алегорій, образів, тобто інструментарію, певною мірою позбавленого прикмет науковості. Наслідком стає існування безлічі світів, кожному з яких властива своя власна наукова парадигма (класична, некласична, посткласична), а істина як відповідність наукового знання природі (об'єкту її вивчення), втрачає значення для дослідника. Класична філософія, найяскравіше репрезентована постатями Декарта та Гегеля, спиралася на так звану «суб'єкт-об'єктну парадигму», завдяки чому індивідуальне пояснювалося через загальне, то філософськи пошуки Маркса, Ніцше та Фройда довели неможливість безпосереднього характеру суб'єкт-об'єктного відношення. Виникає методологічна криза, пов'язана з неможливістю описати та прояснити значний шар особистісних та сутнісних проявів (переживання, прагнення, ідеали, цінності тощо), розкрити єдність духовного та тілесного життя індивіда. Для можливості опосередкування такого відношення необхідні чинники, що не надаються суб'єктові безпосередньо у процесі освоєння світу. Оскільки наука та філософія у ХХ ст. після кризи позитивізму занурюються у культуру, відбувається зростання ролі суб'єкта у традиційному відношенні «суб'єкт пізнання — предмет пізнання», у центрі уваги дослідників опиняються не традиційні взаємини людини і світу, а перш за все ставлення людини до себе, шляхи визначення та засвідчення її особистої ідентифікації, уреальнення людини в якості самочинного буття, тобто буття, яке саме певним чином сутнісно уможлиблює своє існування шляхом самочинної дії, котра й спричинює появу та уреальнення ідентичності того чи іншого типу. Така методологія дозволяє уникнути редуції сутнісних сил людини до сукупності чинників природного, загальнокультурного чи соціального характеру.

Посткласика, зосередившись на аналізі цілого та його різноманітних проявів, на соціогуманітарній проблематиці, довела необхідність перегляду традиційних потрактувань суб'єкт-об'єктних відношень, розглянувши суб'єкт як об'єкт власної активності, довівши цілокупність суб'єкта та об'єкта (тобто суб'єкт одночасно є об'єктом). Наслідком такого підходу є похваллення уваги до онтології. Людина у постнекласичних та посткласичних системах сприймається як частина світу, суб'єктивність та інтерсуб'єктивність якої формують суспільство, а людський спосіб буття та пізнання є переживанням світу в собі. Як влучно зауважив Ю.Габермас: «суспільство певним чином породжує свою ідентичність, і тим, що воно не втрачає останню, воно завдячує своїм власним зусиллям» [5, с.8].

На перший план висуваються такі поняття як «індивідуальність» та «історична особливість». Це пояснюється тим, що парадигми, які змінюють одна одну, цікаві саме своєю особливістю, відмінністю.

Сучасну людину сміливо можна назвати «людиною інформаційною», оскільки безпосередньою життєвою реальністю для неї виступає інформаційна система, складниками якої є різноманітні знаки. Виникає проблема знеособлення людини, що загострює потребу в самоідентифікації. Інформаційний світ, котрий оточує людину, репрезентується терміном «інфосфера», підґрунтя якого становить тлумачення інформації як об'єктивної сутності, котра поєднує у собі матеріальне (фізичне) та ідеальне, або структуру та функцію, у тісному взаємозв'язку, а фізична реальність визначається як реальність інформаційна (І інформаційний світ). Усвідомлення цього факту має за наслідок звернення представників багатьох наукових дисциплін (філософії, лінгвістики, психології, соціології тощо) до надбань семіотики, бо саме ця наукова галузь фіксує генезу та перспективи інформаційного соціуму, постає найбільш структурованою частиною інформаційної сфери.

Знакова система (мова, код, текст тощо), якою користується людина, визначає певний тип онтології, що охоплює лише ті об'єкти, котрі являють собою значущі змінні інформаційного континууму. Інакше кажучи, «типи персонажів» В.Проппа чи «концептуальні персонажі» Ж.Дельоза та Ф.Гваттарі виконують роль носіїв відповідних типів предикатів (функцій), утворюючи своєрідну тотожність функції та «персонажа». Але наведена схема видається дещо спрощеною, адже світ, що оточує людину, насамперед уявляється, типізується у формі індивідів (а не у формі предикатів) та у формі подій, пов'язаних із певним індивідом (а не «чистих подій», якими марили деякі філософи). Типізація світу відбувається передусім завдяки тому, що будь-яка подія можлива лише відносно певного індивіда через саму його природу. Відтак можливий світ у вимірі семіотики припустимо визначити як такий, що складається із множини предметів, індивідів, котрим властиві відповідні інтенціонали (семантичні ознаки) певної мови, оволодіння якими відкриває нових шлях до ідентифікації.

Таким чином, шлях посткласичної філософії лежить до створення нового раціоналізму, неуніфікованої та неупередженої універсальності, забезпечення соціокультурної легітимації раціоналістичного менталітету, утвердження буття як тотальності.

Ч.Тейлор у своїй праці «Джерела себе. Творення новочасної ідентичності» визначає термін «модерна ідентичність». Мислитель стверджує, що терміном «модерна ідентичність» варто означити сукупність (великою мірою невисловлених) способів розуміння людини як діяча (human agent): через поширення в сучасному західному світі чуття внутрішнього виміру, свободи, індивідуальності та включеності в природу [6, с.8].

Спробуємо визначити термін «постмодерна ідентичність», характерний для суспільства, у якому більше не існує смислу секуляризації, де олюднений Суб'єкт зійшов з небес на землю, а єдність світу, створеного Божою волею, замінилася дуальністю раціоналізації та суб'єктивації. «В калейдоскопическом мире перетасовываемых ценностей, изменяющихся маршрутов и расплывающихся рамок свобода маневра поднимается до ранга высшей ценности... Рациональное поведение в таком мире требует, чтобы возможностей выбора было как можно больше..., в то же время обретение четкой идентичности, идентичности, раз и навсегда придающей всем и каждому «целостность» и «преемственность», закрывает ряд возможностей, либо заранее лишает прав на их использование» [7, с.186-187].

Характерною особливістю епохи модерну було прагнення здобути громадянську ідентичність, оскільки для людини модерну головним було «буття-у-межах». Людина постмодерну позбавлена меж внаслідок процесів детериторизації та дематеріалізації багатства, що призвели до появи транснаціональних транстериторіальних утворень, тому ідентичність в епоху постмодерну перетворюється на дещо тека, що можна надівати та знімати на кшталт костюму (К.Леш), а «буття-у-межах» трансформується у «буття-на-межі» або «буття-понад-межами». Якщо раніше домінуючою була картина світу, де людина була розташована «перед світом», а тому мала здатність розуміти його та відтворювати у певних образах, то людина постмодерної картини світу опиняється всередині світу, вона позбавлена дистанціювання, заміником якого постає мережа комунікацій.

Надлишок виробництва, характерний для минулого століття та того, що почалося, породжує новий тип людини — ідеального споживача, оскільки основою людської вітальності стає споживання. Завдяки тому, що споживання являє собою відкриту та динамічну структуру, воно здатне звільнити людину від соціальної залежності, прискорити процеси асиміляції та відчуження, створити індивідів, котрі не здатні приймати однозначні рішення, знівелювати рівні життя. Усе це призводить до появи максимальної індивідуалізації.

Людина-споживач постійно перебуває під тиском (усвідомлюваним або неусвідомлюваним), захоплена у полон рекламою, при цьому остання не дуже переймається тим фактом, що до певної кількості населення не доходять її послання. Головне, що існує хоча б мінімальна можливість того, що надіслане повідомлення досягне своєї мети, що його смисл буде розшифрованим. Як наслідок виникає досить парадоксальна ситуація, коли людину (одержувача інформації) цікавить уже не зміст послання, а носій цього послання, котрий з'являється в ефірі, здійснює певні дії або маніпуляції, що сприймаються як захоплююча

вистава. Засоби масової інформації переживають фазу нейтралізації будь-яких повідомлень, фазу індиферентності смислу. Людина перетворюється на механізм, який постійно щось споживає, в середині якого немає ні напруги, ні розуміння, ні свого власного Я.

На думку Ж.Бодрійяра, постмодерна людина розчиняється в масі, котра й стає головною діючою особою історії, діяльність якої призводить до загибелі соціального.

Втрата соціального відбувається внаслідок схильності масової свідомості до *імплозії*, тобто вбирання, втягування в себе будь-якого впливу, коли суб'єкт впливу не дає на нього ніякої відповіді. Маса, вважає Ж.Бодрійяр, не володіє ні атрибутом, ні предикатом, ні якістю, ні референцією, тобто вона не має «соціальної реальності». Маса не постає більше як «дзеркало соціального», оскільки не віддзеркалює останнє. Більш того, стикаючись з масами, це «дзеркало соціального» розбивається. Замість того, щоб бути відображенням соціального, маса починає виконувати функцію «чорної дірки», котра відхиляє, викривляє будь-які потоки енергії, що зближуються з нею, перетворюється на безодню симуляції всіх втрачених референцій. Одним із найзапекліших ворогів маси стає смисл. Загроза останнього полягає в тому, що маса відчуває терор схематизації, прихований за гегемонією смислу, — а тому намагається опиратися йому, переводити артикульовані дискурси у площину ірраціонального та безосновного, тобто у площину видовища, котре не зачіпає індиферентну масу.

Суб'єктивність розпадається, замінюється нескінченною множиною масок-симулякрів. Як зауважує Ж. Дельоз, сучасний світ — це світ штучно створених смислів (симулякрів), «світ фрагментарної уявної реальності» (Е.Тофлер), тому замість ідентифікації варто говорити про індивідуацію, здатну породжувати одні та знищувати інші простори значень, тобто виступати чинником інтенсивності. Індивідуація, на відміну від ідентифікації, завжди існує у певній ситуації і певною мірою породжується цією ситуацією, але вона також здатна трансформувати ситуацію. Саме тому «постмодерна ідентичність» являє собою сукупність стратегій виживання або завоювання певної соціальної лакуни, коли акцент з внутрішнього виміру та свободи переноситься на сферу культурного уявлюваного, перевизначаються стосунки між Смилом та Суб'єктом.

Сучасна культура більше не прив'язується до певного місця, більш того. у кожному окремому місці вона не представляє більше певну цілісність (Ж.Бодрійяр), тому надзвичайно важко боротися з комерціалізацією, грою та іронією, які полонили сучасну людину, занурили її в «еру порожнечі» (Ж.Ліповецьки). Традиційний антропоцентризм замінюється глобальним егоцентризмом, відповідно загострюється проблема пошуку продуктивних форм ідентичності, заміни попередньо обраної ідентичності після того, як вона втратить цінність. Однією з таких форм ідентичності, на думку Ж.Ліповецьки, є персоналізація. Постмодерністське суспільство завдяки останній маніфестує цінність індивідуального розвитку, визнання суб'єктивної своєрідності, неповторності особистості незалежно від будь-яких форм контролю.

Одне з основних завдань, що мають бути вирішені постмодернізмом, — зняття суперечності між традиційністю та модерном. Саме тому для Ж.Ліповецьки картезіанське *Cogito* не зникає з горизонту філософування, а породжує нову картину світу, всадженою на таємниці людського існування, таку собі енігматичну реальність, котра потребує розшифрування, розкодування за допомогою персоналізації, що має як позитивний, так і негативний виміри. Перший полягає в тому, що процес персоналізації відповідає структурі гнучкого суспільства, заснованого на інформації та заохочуванні потреб індивіда, а другий виражається в тім, що процес персоналізації обумовлює злам дисциплінарної соціалізації. Таким чином, процес персоналізації постає як новий спосіб організації та орієнтації суспільства, новий спосіб управління подіями (максимум бажання, мінімум примусу). Виникає суспільство тотального індивідуалізму, де головний соціальний феномен полягає не у приналежності до певного класу, не в антагонізмі класів, а у розсіюванні соціальних елементів.

Персоналізація впроваджується в життя за допомогою різних механізмів, серед яких одним із найважливіших Ж.Ліповецьки визнає зваблювання, котре пронизує собою всі рівні постмодерністського суспільства від політики й до приватного життя.

Зваблення всюди, воно намагається регулювати споживання, організацію суспільства, інформацію, освіту, мораль та звичаї. У той же час зваблення не має нічого спільного з викривленим зображенням та відчуженням свідомості, оскільки являє собою те, що влаштовує сучасний світ, перетворює його відповідно до систематичного процесу персоналізації, робота якого спрямована на збільшення та урізноманітнення пропозицій, на легітимацію вільного вибору. Посилує роль зваблення й сучасний тип життя, визначеного Ж.Ліповецьки як життя без категоричних імперативів, котре можна будувати згідно з індивідуальними устремліннями і яке відповідає ері комбінацій, варіантів та незалежних формул. «Обольщение — это логика, которая пробивает себе дорогу, которая больше ничего не щадит и при этом осуществляет постепенную, толерантную социализацию, цель которой — персонализировать и психологизировать человека» [8, с.40].

Саме зваблення та персоналізація епохи постмодерну створює новий тип людини, новий персонаж онтологічного театру — Нарциса, пригнобленого самим собою, замуrowаного у власній скляній капсулі, що має ще одне ім'я — cool-людина. «Cool-человек не является ни пессимистическим декадентом Ницше, ни угнетенным тружеником Маркса; он скорее напоминает телезрителя, пытающегося «прогнать» одну за другой вечерние программы; потребителя, наполняющего свою кошелку, отпускника, колеблющегося между пребыванием на испанских пляжах и жизнью в кемпинге на Корсике» [8, с.68]. Cool-людина не має сталих уподобань, твердих переконань, вона готова до всього, її погляди можуть швидко та легко змінюватися. Одним словом, не людина, а мрія бюрократа від влади або від науки.

Виникає новий соціальний феномен — нарцисизм, суттєвими рисами якого Ж.Ліповецьки визначає «первичность акта связи относительно характера сообщения, безразличное отношение к его содержанию, «игривое» поглощение смысла; сообщение, не имеющее ни цели, ни слушателей; автор сообщения, ставший его же главным слушателем» [8, с.31]. Найвищою втіхою для Нарциса є його власні слова, підсилені та донесені засобами масової інформації, почуті хоча б мікроаудиторією.

Сучасний соціум населяють незалежні, добре поінформовані, вільні індивіди, здатні розумно розпоряджатися власним життям. Як зазначає Ж.Ліповецьки, це люди, котрі, сівши за кермо, ніколи не забудуть пристебнути пасок безпеки. Нарцису властива байдужість, але його зовсім не вабить метафізична скорбота, тому ніцшеанське відкриття щодо смерті Бога, нівелювання великих цінностей не призводить його до відчаю та нігілізму, йому просто немає до цього жодної справи.

Лише Нарцис здатний витримати робінзонаду пустелі, яка чатує на нього у сучасному світі, оскільки його цікавить лише він сам, він позбавлений уразливості картезіанського Cogito, homo politicus перетворюється на homo psychologicus, котрий дбає лише про себе та про своє благополуччя. Самотність перетворилася на звичайнісіньке явище, стала банальністю того ж рівня, що й будь-які щоденні справи, більш того, втрачає сенс вимога зв'язку між суб'єктами. У минулому столітті Ж.-П.Сартр вважав, що пекло — це необхідність спілкування з іншими, а тому людське «Я» змушене постійно пристосовуватися до вимог та інтересів інших, щоб вижити у цьому пеклі. «Я» Нарциса вже не знаходиться у пеклі, оскільки Нарцис свідомо обирає місцем свого перебування пустелю самотності й абсолютно не жалкує за втраченим пеклом, його життєвим девізом стає фраза: «Дайте мені спокій!»

Нарцис позбавлений здатності відчувати та хвилюватися, тому його карою стає духовне спустошення, відсутність як чужих, так і власних пристрастей, неможливість відчути себе «на сьомому небі».

Отже, ідеали і заперечення модерної ідентичності, що поширюються останнім часом серед філософського загалу, формують сучасне філософське мислення, епістемологію та філософію мови, хоча не всі філософи та представники гуманітаристики звертають на це увагу. Доктрини, що на думку загалу одержано внаслідок тверезого розгляду певної царини, з якою наше «Я» не може і не мусить пов'язуватися, насправді набагато більшою мірою, ніж ми це усвідомлюємо, несуть відбиток ідеалів, що допомогли сформуванню нашої ідентичності. Остання ніколи не може бути чимось сталим та завершеним, це процес створення нового простору для буття

особистості, яка завжди існує в умовах недостатнього рівня самоусвідомлення та самоздійснення, а тому прагне до все нових вчинків, які вважає уреальненням особистої ідентичності. Активний пошук ідентичності сьогодні — це процес пошуку зручного сховища у світі, що стрімко глобалізується та індивідуалізується. І як будь-який процес, він характеризується плинністю та протяжністю, тому ідентичність перетворюється сьогодні на певну ідеальну сутність, яку всі прагнуть досягнути, але здійснити це прагнення далеко не просто.

Література

1. Рикер П. Повествовательная идентичность // Вопросы философии. — 1994. — № 4.
2. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. — 1994. — № 10.
3. Люббе Г. Историческая идентичность // Вопросы философии. — 1994. — № 4.
4. Волошинов В.Н. (Бахтин М.М.) Марксизм и философия языка. — М., 1995.
5. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. — Донецк, 1999.
6. Тейлор Ч. Джерела себе: Творення новочасної ідентичності. — Київ, 2005.
7. Бауман З. Индивидуализированное общество. — М., 2002.
8. Липовецки Ж. Эра пустоты. Очерки современного индивидуализма. — Санкт-Петербург, 2001.

Надійшла до редакції 27.03.2007 р.